

INOVACIJE I PODUZETNIČKA AKTIVNOST ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA U DOBA RECESIJE PROMATRANA KROZ PRIZMU GEM INDIKATORA

Prof. dr. Bahrija Umihanić¹

Doc. dr. Suvad Isaković²

Mr.sc. Mirela Omerović³

REZIME

Fokus rada jesu pokazatelji poduzetničke aktivnosti usmjerene na inovacije i tehnologiju kao značajnog instrumenta kojim poduzetnici doprinose ekonomskom rastu privrede u kojoj posluju. Najveći svjetski akademski istraživački projekat iz oblasti poduzetništva – Globalni monitor poduzetništva (GEM) procjenjuje inovativnost poduzetničkih biznisa na različite načine. Primarni cilj rada je pokazati utjecaj recesije na poduzetničku aktivnost usmjerenu na inovacije i tehnologiju, kao i na ocjene stručnjaka, vezano za uslove poduzetničkog okruženja koji se odnose na inovativnost u zemljama Zapadnog Balkana koje su, u radu obuhvaćenom periodu, sudjelovale u ovom najvećem akademskom istraživanju iz područja poduzetništva. Drugi cilj rada se odnosi na promociju rezultata GEM istraživanja u cilju ukazivanja na njihov stvarni potencijal u kreiranju politika unapređenja poduzetništva u pojedinim zemljama kroz horizontalnu i vertikalnu komparaciju pokazatelja poduzetničke aktivnosti u različitim fazama poduzetničkog procesa.

Ključne riječi: *GEM inidkatori, inovacije, poduzetnička aktivnost, recesija, zemlje Zapadnog Balkana*

ABSTRACT

The focus of the paper are indicators of entrepreneurial activity oriented towards innovation and technology as an important instrument by which entrepreneurs contribute to economic growth of the economy in which they operate. The world's largest academic and research project in the field of entrepreneurship - the Global Entrepreneurship Monitor (GEM) estimates innovativeness of entrepreneurial ventures in different ways. The primary objective of this paper is to show the impact of the recession on entrepreneurial activity oriented towards innovation and technology, as well as on experts' assessment in relation to the conditions of the entrepreneurial environment related to innovation in the Western Balkan countries, which have participated in this largest academic research in the field of entrepreneurship during the period analyzed in the paper. Another aim of the paper refers to the promotion of results of the GEM research in order to point to their true potential in the creation of policies for improvement of entrepreneurship across countries through horizontal and vertical comparison of indicators of entrepreneurial activity in different phases of the entrepreneurial process.

Keywords: *entrepreneurial activity, GEM indicators, innovations, recession, Western Balkans countries*

¹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli, bahrija.umihanic@untz.ba

² Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici, suvad.isakovic@unze.ba

³ Ministarstvo razvoja i poduzetništva Tuzlanskog kantona, omirela@tk.kim.ba

1. UVOD

Globalni monitor poduzetništva (GEM) je neprofitni akademski istraživački konzorcijum, čiji je cilj kreiranje visokokvalitetnih međunarodnih istraživačkih podataka o poduzetničkim aktivnostima, lako dostupnih za što širi auditorij. GEM je najveća pojedinačna studija poduzetničke aktivnosti u svijetu, koja je nastala uspostavljanjem saradnje između Londonske poslovne škole i Babson koledža, u 1999. godini, sa 10 zemalja.

U 2012. godini u projektu je učestvovalo ukupno 69 zemalja iz različitih dijelova svijeta. Kako bi se omogućila bolja preglednost i bolja usporedba zemalja istog razvojnog nivoa, GEM zemlje su kategorizirane na sljedeći način: privrede zasnovane na prirodnim resursima, dakle zemlje, kod kojih se, kao što i sam naziv kaže, privredni razvoj uglavnom zasniva na korištenju prirodnih resursa; privrede zasnovane na efikasnosti, kod kojih je glavni poticaj razvoja ekonomija obima, te privrede zasnovane na inovativnosti, odnosno zemlje čiji se privredni razvoj zasniva na inovacijama. Ove kategorije se baziraju na Izvještaju o globalnoj konkurentnosti (Global Competitiveness Report - GCR) Svjetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum – WEF), koji identifikuje tri faze privrednog razvoja na bazi nivoa BDP-a po glavi stanovnika i udjela izvoza primarnih dobara u ukupnom izvozu. Međutim, kako se GEM svake godine širi i povećava, i njegova geografska zastupljenost se proširila naročito u 2012. godini čime je stvorena mogućnost usporedbe rezultata u okviru jedne, ali i između različitih geografskih regija širom svijeta, te GEM od 2012. godine koristi klasifikaciju zemalja u sedam geografskih regija.

Godina 2009. će se pamtiti po recesiji koja je zavladała ekonomskim miljeom većine zemalja širom svijeta, i dok se negativni efekti recesije još uvijek osjete, vlade tragaju za načinima obnove njihovih privreda, a razumijevanje veze između poduzetništva i razvoja ostaje nepotpuno. Djelimičan razlog za navedeno leži u činjenici da se istraživanja u ova dva područja provode odvojeno. Razumijevanje je, također, ograničeno nedostatkom harmoniziranih nacionalnih podataka o poduzetništvu. Tradicionalne analize ekonomskog rasta i konkurentnosti uglavnom su zanemarivale ulogu malih i srednjih preduzeća u privredi jedne zemlje. GEM koristi sveobuhvatan pristup i uzima u obzir stepen uključenosti u poduzetničku aktivnost u zemlji identifikirajući različite vrste i faze poduzetništva. GEM se fokusira na tri osnovna cilja: (1) mjeriti razlike u nivou rane faze poduzetničkih aktivnosti između zemalja; (2) otkriti faktore koji određuju nivo poduzetničkih aktivnosti; (3) identifikovati politike koje mogu povećati nivo poduzetničkih aktivnosti.

Poduzetnička aktivnost može poprimiti različite forme, ali jedan od najznačajnijih aspekata je nivo u kojem stanovnici jedne zemlje stvaraju novu poslovnu aktivnost, kako u apsolutnom iznosu tako i u odnosu sa drugim ekonomskim aktivnostima kao što je zatvaranje poslovnog poduhvata. U okviru područja nove poslovne aktivnosti moguće je razlikovati različite vrste poduzetničke aktivnosti. Najbolji način posmatranja poduzetničke aktivnosti jeste da se ona posmatra kao proces, a ne kao događaj. Ovo je razlog zbog kojeg GEM mjeri poduzetničke namjere, nastajuću i novu poslovnu aktivnost, aktivnost etabliranih biznisa te aktivnost prestanka poslovanja.

U nastojanjima da ukažemo na potpunije razumijevanje utjecaja recesije na poduzetničku aktivnost usmejerenu na inovacije i tehnologiju u zemljama Zapadnog Balkana, dajemo prikaz ključnih indikatora stanja i promjena u godinama recesije, i nakon nje, odnosno za period 2008.-2012. godina.

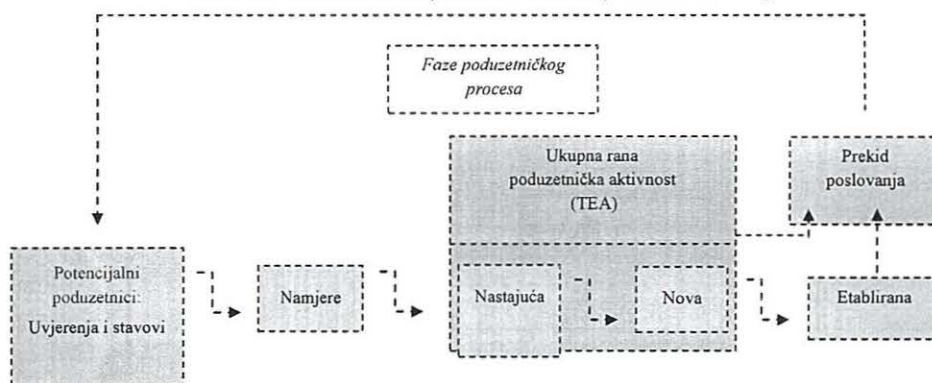
2. PODUZETNIČKI PROCES I INDIKATORI PODUZETNIČKE AKTIVNOSTI PREMA GEM METODOLOGIJI

2.1. FAZE PODUZETNIČKOG PROCESA

Poduzetnički proces je kompleksan poduhvat poduzet od strane osoba koje žive u specifičnim kulturnim i društvenim uslovima, ujedno i kompleksan poduhvat na kojeg utječu mnogi faktori uključujući preovladavajuće stavove u okviru društva, stopu aktivnosti i vrstu dostupnih prilika, kao i očekivanja rasta poduzetnika (Xavier et al., 2013.).

GEM posmatra poduzetništvo kao proces koji obuhvata različite faze, od namjere za započinjanje biznisa, do pokretanja biznisa, vođenja novoosnovanog ili etabliranog preduzeća do prekida poslovanja. Ovakvo posmatranje poduzetništva kao višefaznog procesa je korisno za procjenu stanja poduzetništva u različitim fazama. Poduzetnički proces započinje sa identifikovanjem potencijalnih poduzetnika – onih pojedinaca koji vjeruju da posjeduju sposobnosti za započinjanje biznisa, koji uviđaju poduzetničke prilike, i koji ne bi bili obeshabreni strahom od neuspjeha. Namjere za započinjanje biznisa, pojedinih potencijalnih poduzetnika, mogu biti potpomognute percepcijom društva o poduzetnicima, njihovim statusom u društvu, i time koliko mediji pozitivno predstavljaju poduzetnike. Poduzetnički proces i GEM operativne definicije su prikazani na Slici 1.

SLIKA 1. Poduzetnički proces i GEM operativne varijable



Kao što je moguće uočiti sa slike, nakon odluke pojedinca da uđe u poduzetničku aktivnost osoba ulazi u fazu nastajuće poduzetničke aktivnosti, a ukoliko nastajući biznisi opstanu na tržištu nakon 3 mjeseca prelaze u slijedeću fazu vlasnika/menadžera novih biznisa. Pokazatelji vlasnika nastajućih i novih biznisa zajedno čine pokazatelj ukupne rane poduzetničke aktivnosti (Total Early-Stage Entrepreneurial Activity - TEA) jedne zemlje, kao glavnog pokazatelja GEM istraživanja.

Etablirani poduzetnici su vlasnici/menadžeri poslovnih poduhvata koji postoje više od tri i po godine. Pored vlasnika etabliranih biznisa, važno je uzeti u obzir i poduzetnike koji su prekinuli poslovanje, jer ove dvije kategorije predstavljaju resurs za druge poduzetnike (naprimjer, kroz pružanje finansijske, mentorske, savjetodavne ili druge vrste podrške). Osim toga, bivši poduzetnici mogu ponovo ući u poduzetništvo ili se mogu pridružiti etabliranim preduzećima, gdje će svoje poduzetničke ambicije ostvariti kao zaposlenici.

2.2. INDIKATORI PODUZETNIČKE AKTIVNOSTI

GEM omogućava sveobuhvatan pogled na poduzetnike širom svijeta, mjereći stavove i aktivnosti stanovništva i karakteristike pojedinaca uključenih u različite faze poduzetničkog procesa. Također, razmatraju se i težnje ovih poduzetnika u vezi sa njihovim biznisima, zajedno sa ostalim ključnim obilježjima njihovih poduhvata.

Kao što je navedeno, primarna mjera poduzetništva, korištena u GEM istraživanju je TEA indeks (Total Early-Stage Entrepreneurial Activity – TEA), odnosno indeks ukupne rane poduzetničke aktivnosti. TEA se odnosi na nivo poduzetničke aktivnosti u zemlji, mjereći učestalost nastajućih poduzetnika i novih poduzetnika. Stopa nastajuće poduzetničke aktivnosti obuhvata procenat odraslih osoba starosti između 18 i 64 godine, poduzetnika, tj. onih koji su aktivno uključeni u pokretanje biznisa kojeg će posjedovati ili čiji će suvlasnici biti, a da pri tome plaće, naknade i sl. nisu isplaćene vlasnicima za više od tri mjeseca, dok stopa vlasnika-menadžera novih biznisa obuhvata procenat odraslih osoba starosti između 18 i 64 godine, onih koji posjeduju i upravljaju biznisom u kojem su plaće, naknade i sl. isplaćene vlasnicima za više od tri, a manje od 42 mjeseca.

Analiza stopa etabliranih biznisa može pružiti značajan uvid u održivost poduzetništva u okviru jedne zemlje. Biznisi koji prežive fazu „nastajućeg biznisa“ i „novog biznisa“ mogu nastaviti ostvarivati doprinos svojim privredama, naprimjer, sa novim proizvodima i uslugama, kao i stabilnim zapošljavanjem. Dakle, stopu vlasništva etabliranih biznisa čini procenat odraslih osoba starosti između 18 i 64 godine koji posjeduju i upravljaju biznisom u kojem su plaće, naknade i sl. isplaćene vlasnicima za više od 42 mjeseca. Prekid poslovanja ne predstavlja mjeru neuspjelih biznisa, kao što se u većini slučajeva smatra. Prekid poslovanja može biti i iz „pozitivnijih razloga“ uključujući priliku za drugi posao, ili pak mogućnost za prodaju biznisa. GEM mjeri i procenat odraslih osoba starosti između 18 i 64 godine koji su u proteklih 12 mjeseci prekinuli svoju vlasničko-menadžersku vezu sa poslovnim poduhvatom, bilo prodajom, zatvaranjem, ili nekim drugim načinom prestanka poslovanja.

Značajna karakteristika GEM-a je što razlikuje nekoliko tipova poduzetništva i načina na koje ovi tipovi doprinose stvaranju radnih mjesta i privrednom razvoju. Pojedinci koji pokreću biznise zbog nedostatka drugih mogućnosti, a u cilju ostvarivanja prihoda, smatraju se poduzetnicima iz nužnosti. Oni koji pokreću biznise sa namjerom da iskoriste priliku, identifikuju se kao poduzetnici motivisani prilikom. U poduzetnike koji su motivisani prilikom spadaju oni koji žele da održe ili poboljšaju svoje prihode, i oni koji žele da povećaju svoju nezavisnost, te ova dva pokazatelja, tačnije pokazatelj rane poduzetničke aktivnosti pokrenute iz motiva nužnosti i rane poduzetničke aktivnosti motivirane prilikom za unapređenjem predstavljaju značajne indikatore poduzetničke aktivnosti u okviru jedne privrede.

3. PODUZETNIČKA AKTIVNOST U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA U PERIODU 2008.-2012.

Recesija koja se počela manifestovati sredinom 2008. godine zahvatila je gotovo sve zemlje svijeta, a među njima i zemlje učesnice u GEM istraživanju. Inače, recesija se definira kao povremeno usporavanje u privrednoj aktivnosti neke zemlje praćeno istodobnim pogoršanjima opće ekonomske klime, što pretpostavlja i pad poduzetničke aktivnosti. Karakteriše je cikličnost u pojavljivanju u jednoj zemlji nakon čeka joj treba određeni broj mjeseci, odnosno godišnjih kvartala da se preseli u druge zemlje. U nekim zemljama ona je trajnija, duža i široko rasprostranjena što uveliko otežava njeno prevazilaženje.

Utjecaj recesije na poduzetničku aktivnost u zemljama Zapadnog Balkana u ovom radu analiziraćemo kroz prizmu GEM indikatora. U Tabeli 1, prezentirani su pokazatelji poduzetničke aktivnosti u pet zemalja Zapadnog Balkana – Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Makedoniju, Crnu Goru i Srbiju, zemlje koje su učestvovala u periodu 2008.-2012. godina u GEM projektu. Potrebno je napomenuti da su jedino Bosna i Hercegovina i Hrvatska učestvovala u projektu u svih pet godina posmatranog perioda. Crna Gora je učestvovala samo u 2010. godini, Makedonija 2008., 2010., i 2012. godine, dok je Srbija učestvovala do 2009. i od te godine ne učestvuje u ovom najvećem svjetskom akademskom istraživačkom projektu iz oblasti poduzetništva. Kako GEM grupiše zemlje učesnice u sedam geografskih regija, u Tabeli smo prezentirali i prosjek za geografske regije kojima zemlje pripadaju. Rezultati Slovenije su prezentirani u svrhu što kvalitetnije horizontalne usporedbe pokazatelja sa jednom od najrazvijenijih zemalja Balkana, članicom Europske Unije, privredom zasnovanom na inovativnosti, sa sličnim ekonomskom i političkom pozadinom kao i druge zemlje obuhvaćene analizom.

Tabela 1. Stanje poduzetničke aktivnosti u zemljama Zapadnog Balkana mjereno GEM indikatorima (2008.-2012.)

Zemlja	Godina	Stopa nastajuće poduzetničke aktivnosti	Stopa vlasništva novih biznisa	Rana poduzetnička aktivnost (TEA)	Stopa vlasništva etabliranih biznisa	Prekid poslovanja	Poduzetnička aktivnost pokrenuta iz nužnosti (% od TEA)	Poduzetnička aktivnost pokrenuta iz prilike za unapređenjem (% od TEA)
Bosna i Hercegovina	2012.	5,00	3,00	8,00	6,00	7,00	58,00	20,00
	2011.	5,40	2,80	8,10	5,00	6,70	61,00	22,00
	2010.	4,10	4,10	7,70	6,60	3,30	47,00	30,00
	2009.	3,10	1,30	4,40	3,90	3,10	39,00	20,00
	2008.	6,40	2,70	9,02	8,70	5,00	-	-
Hrvatska	2012.	6,00	2,00	8,00	3,00	4,00	34,00	36,00
	2011.	5,30	2,10	7,30	4,20	3,60	36,00	31,00
	2010.	4,10	1,60	5,50	2,90	1,60	32,00	49,00
	2009.	3,50	2,20	5,60	4,80	3,90	37,00	39,00
	2008.	4,90	2,80	7,60	4,80	2,90	-	-
Makedonija	2012.	4,00	3,00	7,00	7,00	4,00	52,00	29,00
	2010.	4,80	3,10	7,90	7,60	1,60	59,00	23,00
	2008.	7,20	7,70	14,50	11,00	5,30	-	-
Crna Gora	2010.	12,00	3,10	14,90	7,80	4,40	37,00	38,00
Srbija	2009.	2,20	2,80	4,90	10,10	1,90	41,00	46,00
	2008.	4,00	3,60	7,60	9,30	3,70	-	-
Europske zemlje izvan EU (prosjeak u 2012.)	2012.	4,00	3,00	7,00	6,00	4,00	34,00	43,00
Slovenija	2012.	3,00	3,00	5,00	6,00	2,00	7,00	64,00
	2011.	1,90	1,70	3,70	4,80	1,50	12,00	51,00
	2010.	2,20	2,40	4,70	4,90	1,60	16,00	54,00
	2009.	3,20	2,10	5,40	5,60	1,30	10,00	69,00
	2008.	4,10	2,40	6,40	5,60	1,30	-	-
EU (prosjeak u 2012.)	2012.	5,00	3,00	8,00	7,00	3,00	21,00	47,00

Pokazatelji rane poduzetničke aktivnosti iz Tabele 1, ukazuju da je recesija imala negativan utjecaj na razvoj nove odnosno rane poduzetničke aktivnosti u svim zemljama obuhvaćenih analizom, izuzev Crne Gore, u kojima je u 2009. godini došlo do pada pokazatelja i stope nastajuće poduzetničke aktivnosti i stope vlasništva novih biznisa, što je za posljedicu imalo i pad ukupne rane poduzetničke aktivnosti. Najveći pad zabilježen je u Bosni i Hercegovini (-51,22%), a najmanji pad u Hrvatskoj (-26,31%), odnosno Sloveniji (-15,63%). Nakon 2009. godine, u Hrvatskoj, Makedoniji i Sloveniji evidentiran je dalji utjecaj recesije na pad nivoa rane poduzetničke aktivnosti. Manji broj start-up biznisa može se tumačiti činjenicom da poduzetnici u periodu recesije uočavaju manje poduzetničkih prilika, ali se ne smije zanemariti da recesije mogu osloboditi zastarjela tržišta i resurse, a neke osobe mogu čak vidjeti i nove prilike za započinjanje posla zbog promjene okolnosti koje je uzrokovala recesija. Ono što je važno jeste koja vrsta poduzetničke aktivnosti se započinje, koja je osnova motivacije i koje težnje poduzetnici imaju. Rezultati GEM istraživanja daju uvid u ovaj problem, jer metodologija eksplicitno uzima u obzir varijacije u različitim tipovima i fazama poduzetničke aktivnosti. Zanimljivo je da je u 2009. u odnosu na 2008. godinu jedino u Bosni i Hercegovini zabilježen pad stope etabliranih biznisa, u Hrvatskoj je ostao na istom nivou kao i prethodne godine, dok je u Srbiji i Sloveniji ovaj indikator u porastu. Nakon 2009. godine bilježi se različit trend kretanja pokazatelja etablirane poduzetničke aktivnosti, što svakako daje uvid u utjecaj recesije na održivost biznisa. Pokazatelji prekida poslovanja, također, odražavaju utjecaj recesije na poduzetničku aktivnost. U Makedoniji i Bosni i Hercegovini je, prema ovom pokazatelju, najveću vidljivost negativnih efekata recesija imala 2011. odnosno 2012. godine, kada je i najveći broj vlasnika/menadžera biznisa prekinuo svoju vlasničko-menadžersku vezu sa poslovnim poduhvatom, dok je u Hrvatskoj prekid poslovanja bio najviši upravo u periodu naj-

većeg zamaha recesije. Ukoliko se posmatra omjer motiva za ulazak u poduzetničku aktivnost, može se zaključiti da je u Bosni i Hercegovini, recesija utjecala na stanovništvo da se za poduzetništvo odluče više iz motiva nužnosti, dok je u Hrvatskoj recesija otvorila neke nove prilike za pokretanje poslovnih poduhvata. Prethodno izneseni pokazatelji daju značajan uvid u utjecaj kojeg je recesija imala na stanje poduzetničke aktivnosti u zemljama Zapadnog Balkana, gdje je u određenim slučajevima potakla razvoj poduzetništva iz prilike, ali i u većini slučajeva utjecala na smanjenje uključenosti stanovništva u poduzetničku aktivnost.

4. INOVACIJE I TEHNOLOGIJA U KONCEPTUALNOM KONTEKSTU

GEM ISTRAŽIVANJA

GEM procjenjuje inovativnost poduzetničkih biznisa na različite načine. Prije svega, radi se o procjeni poduzetnika u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti, imajući u vidu koliko su njihovi proizvodi/usluge novi (ili nepoznati) potrošačima. Drugi način, na koji GEM procjenjuje inovativnost poduzetničkih biznisa, jeste mjerenje stepena konkurencije, ili ukoliko vlasnici-menadžeri uočavaju da mnogo, nekoliko, ili pak niti jedno preduzeće, nudi slične proizvode i usluge. Kombinacijom pomenutih mjera inovativnosti, novitet proizvoda i stepen konkurencije, kreira se indeks na osnovu kojeg se rangiraju zemlje u grupe prema udjelu inovativne rane poduzetničke aktivnosti. U principu, ovaj indeks mjeri procenat ranih poduzetničkih aktivnosti koje nude nove proizvodno-tržišne kombinacije. Također, GEM procjenjuje i udio poduzetnika uključenih u ranu poduzetničku aktivnost, a koji su aktivni u tehnološkim sektorima prema definiciji OECD-a, konkretno u sektoru visoke ili srednje tehnologije.

4.1. INDIKATORI GEM ISTRAŽIVANJA USMJERENI NA INOVATIVNOST BIZNISA

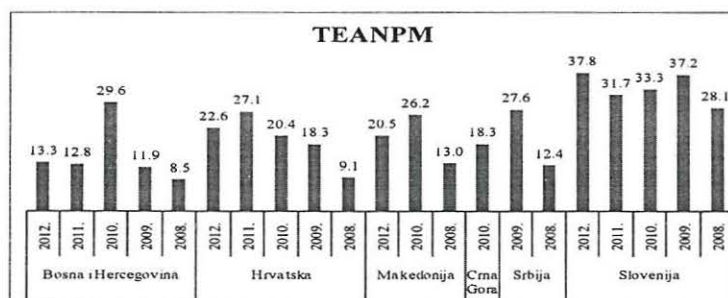
U RANOJ FAZI PODUZETNIČKE AKTIVNOSTI

Kao što je Schumpeter (1942) definisao u svojoj teoriji kreativne destrukcije poduzetnici narušavaju tržišnu ravnotežu uvodeći nove proizvode i inovacije, a pri tome ponekad koriste nove tehnologije. Time tjeraju sa tržišta manje produktivna preduzeća i unapređuju proizvodnju. Stoga su dva centralna indikatora GEM istraživanja usmjerena na inovativnost biznisa u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti: TEANPM i TEATEC.

TEANPM predstavlja indikator kojim poduzetnici u ranoj fazi poduzetničke aktivnosti iskazuju novu tržišno-proizvodnu kombinaciju: proizvod je novi za sve ili za većinu kupaca, a da postoji malo ili niti jedan konkurent.

Na Slici 2, prezentiramo TEANPM indikator za zemlje Zapadnog Balkana i Sloveniju za period 2008.-2012. godina.

Slika 2. TEANPM indikator za zemlje Zapadnog Balkana i Sloveniju (2008.-2012.)

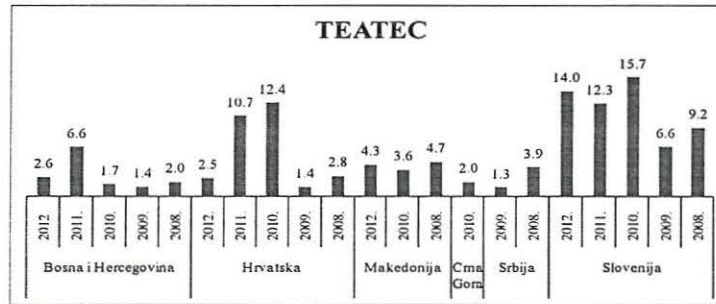


Podaci sa Slike 2 ukazuju na to da su rani poduzetnici u svim zemljama, iskazali sposobnost da tržištu ponude nove proizvode u vrijeme krize. Ovakva očekivanja su u skladu sa teorijama koje ukazuju da su naj-

bolje inovacije pokrenute u vrijeme recesije (ili depresije poput one 1930-tih), kada je društvo otvorenije za promjene. Nakon 2010. u BiH i Sloveniji se dešava pad ovog pokazatelja, dok u Hrvatskoj u 2011. godini ovaj pokazatelj dostiže svoj najviši nivo u analiziranom petogodišnjem periodu.

Nivo korištene tehnologije, također, odražava stepen inovativnosti biznisa. GEM-ov TEATEC indikator prikazuje nivo rane poduzetničke aktivnosti u sektoru visoke ili srednje tehnologije prema klasifikaciji OECD-a.

Slika 3. TEATEC indikator za zemlje Zapadnog Balkana i Sloveniju (2008.-2012.)



Pokazatelji sa Slike 3, ukazuju na zabrinjavajuću situaciju u pogledu nivoa korištene tehnologije od strane poslovnih subjekata u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori. Sa druge strane, u Hrvatskoj je zabilježen drastičan pad ovog pokazatelja u 2012. godini, što ukazuje na problem sadašnje i buduće konkurentnosti ove zemlje, s obzirom na oscilacije u ovoj oblasti. Slovenija, pak, je prema ovom pokazatelju čak i iznad prosjeka zemalja Europske Unije u 2012. godini, i ostvarila je povećanja TEATEC indikatora za 13,8% u odnosu na prethodnu godinu, što znači da su se novi biznisi u Sloveniji u 2012. godini u većoj mjeri koristili srednjom ili visokom tehnologijom u obavljanju svoje poslovne aktivnosti. Slovenija je dobar primjer kako potaknuti razvoj novih biznisa u sektoru srednje i visoke tehnologije, s obzirom da je u vrijeme krize, i u ovoj zemlji, baš kao i drugim zemljama Zapadnog Balkana, zabilježen pad TEATEC indikatora

4.2. INDIKATORI INOVATIVNOST I TEŽNJA KA RASTU U FOKUSU

NACIONALNIH STRUČNJAKA UKLJUČENIH U GEM ISTRAŽIVANJE

Rezultati istraživanja dobiveni na temelju obrade podataka prikupljenih intervjuisanjem nacionalnih eksperata iz područja poduzetništva (National Experts Survey-NES) u okviru GEM istraživanja prikazuju ocjene stručnjaka o poduzetničkom okruženju kroz uslove poduzetničkog okvira unutar nacionalnih privreda. Među njima su i ocjene o rastu, razvoju i inovativnosti. Cilj ovog ispitivanja je da se razvije dijalog sa stručnjacima za poduzetništvo i identifikuju njihova mišljenja i sugestije u odnosu na načine za unapređenje i razvoj poduzetništva u njihovoj zemlji. National Experts Survey mjeri stavove i mišljenja stručnjaka, prikupljene kroz standardizirani upitnik sastavljen od nekoliko grupa pitanja, koja se odnose na poduzetničko okruženje. Prosječna ocjena iznad tri označava pozitivan stav u odnosu na određenu komponentu (stimulativna komponenta za poduzetništvo), a ocjena ispod 3 označava negativan stav u odnosu na određenu komponentu (nestimulativna komponenta za poduzetničko okruženje), dok se ocjena 3 smatra neutralnom.

Razmišljanja stručnjaka o rastu, razvoju i inovacijama su izražena odgovorima na pitanja, raspoređenih u pet tematskih cjelina: otvorenost tržišta, istraživanje i razvoj, intelektualno vlasništvo, pristup visokom rastu, interes za inovacije, sa dvije komponente- vrednovanje inovacija sa stanovništva preduzeća i vrednovanje inovacija sa stanovništva potrošača.

Tabela 3. Ocjene stručnjaka o otvorenosti tržišta, intelektualnom vlasništvu, rastu, razvoju i inovacijama u zemljama Zapadnog Balkana i Sloveniji (2008.-2012.)

Zemlja	Godina	Otvorenost tržišta	Istraživanje razvoj	Intelektualno vlasništvo	Pristup visokom rastu	Interes za inovacije - Vrednovanje inovacija sa stanovišta preduzeća	Interes za inovacije - Vrednovanje inovacija sa stanovišta potrošača	Prosječna ocjena
Bosna i Hercegovina	2012.	2,08	1,97	2,47	2,43	2,63	3,04	2,44
	2011.	2,00	2,00	2,30	2,50	2,70	3,00	2,42
	2010.	2,03	2,09	2,01	2,36	2,63	3,06	2,36
	2009.	2,41	1,77	1,95	2,22	2,38	2,91	2,27
	2008.	2,05	1,81	1,78	2,08	2,55	3,11	2,23
Hrvatska	2012.	2,08	2,13	2,62	2,52	2,72	3,43	2,58
	2011.	2,20	2,20	2,61	2,53	2,50	3,31	2,56
	2010.	2,17	2,30	2,62	2,59	2,74	3,43	2,64
	2009.	2,61	2,26	2,55	2,67	2,76	3,47	2,72
	2008.	2,18	2,20	2,66	2,62	2,52	3,40	2,60
Makedonija	2012.	2,29	2,38	3,11	3,12	2,90	3,52	2,89
	2010.	2,33	2,19	2,92	2,72	3,17	3,59	2,82
	2009.	-	-	-	-	-	-	-
	2008.	2,31	2,01	2,69	2,85	2,84	3,41	2,69
Crna Gora	2010.	2,37	2,58	2,66	3,28	2,98	3,50	2,90
Srbija	2009.	2,28	2,49	2,27	2,97	2,84	3,58	2,74
	2008.	2,16	2,24	2,15	2,92	2,71	3,74	2,65
Europske zemlje izvan EU (prosjeak u 2012.)	2012.	2,42	2,47	2,98	2,87	3,02	3,43	2,87
Slovenija	2012.	2,39	2,36	3,22	2,85	2,80	3,24	2,81
	2011.	2,50	2,50	2,77	2,87	2,82	3,26	2,79
	2010.	2,57	2,40	2,97	2,86	2,96	3,33	2,85
	2009.	2,61	2,56	3,08	2,83	2,78	3,35	2,87
	2008.	2,46	2,46	2,99	2,81	2,82	3,21	2,79
EU (prosjeak u 2012.)	2012.	2,74	2,54	3,20	3,15	3,24	3,56	3,07

Pokazatelji iz Tabele 2, koja prikazuje ocjene stručnjaka o otvorenosti tržišta, intelektualnom vlasništvu, rastu, razvoju i inovacijama u zemljama Zapadnog Balkana i Sloveniji za period 2008.-2012. ukazuju na to da uslovi poduzetničkog okvira koji se odnose na rast, razvoj i inovacije predstavljaju nestimulativne komponente poduzetničkog okruženja, pri čemu su u Bosni i Hercegovini zabilježene najniže prosječne ocjene u petogodišnjem periodu. Dakle, bez obzira na krizu, uslovi koji podupiru inovativnost poslovnih subjekata nisu stimulirajući. Izuzetak je jedino u uslovu koji se odnosi na interes za inovacije sa stanovišta potrošača, te prema mišljenju stručnjaka iz svih šest zemalja, potrošači su ti koji cijene inovacije što motivira preduzeća da budu inovativna. U prosjeku najlošije ocijenjen uslov poduzetničkog okvira u posljednjih pet godina u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji jeste transfer istraživanja i razvoja, što je jedan od preduslova inovativne privrede. Ista situacija je i u Makedoniji za posmatrani period 2008., 2010., i 2012. godina. Ovi pokazatelji ukazuju na potrebu fokusiranja vlasti u ovim zemljama na jačanje saradnje privrede i akademske zajednice, jačanja istraživačko-razvojnih kapaciteta i drugih komponenti ovog uslova poduzetničkog okvira kako bi se doprinijelo unapređenju inovativnosti poslovnih subjekata, a samim time i inovativnosti i konkurentnosti privreda.

5. ZAKLJUČAK

Od 1999. godine, kada je realizirano prvo GEM istraživanje u 10 zemalja svijeta, ovaj najveći svjetski akademski istraživački projekt dobiva na sve većem značaju, pružajući osnovu za bolje razumijevanje povezanosti između poduzetništva i privrednog razvoja, pružajući uvid u stanje poduzetničke aktivnosti i

poduzetničkog okruženja u različitim privredama svijeta i dajući preporuke za donošenje politika koje će unaprijediti stanje poduzetništva, a time i nivo privrednog razvoja privreda svijeta.

Kada se pojavila u 2008. godini, recesija je ostavila negativne efekte na većinu svjetskih privreda, uključujući i one koje su obuhvaćene GEM analizom, što dokazuju i rezultati GEM istraživanja. Ni zemlje Zapadnog Balkana nisu bile izuzete od negativnih efekata recesije koja je utjecala na pad nastajuće poduzetničke aktivnosti i stope vlasništva novih biznisa, što je za posljedicu imalo i pad ukupne rane poduzetničke aktivnosti. Recesija, u određenim slučajevima, pak može utjecati i na stvaranje prilika za nove biznise, te su rezultati GEM istraživanja upravo ukazali na to da je, naprimjer, u Hrvatskoj recesija potakla razvoj poduzetništva iz prilike. Međutim, u većini drugih zemalja Zapadnog Balkana negativno je utjecala na odluke stanovništva da uđu u poduzetničku aktivnost i istovremeno potakla poduzetništvo iz nužnosti.

GEM pokazatelji koji odslikavaju inovativnost ranih poduzetničkih aktivnosti ukazali su na to da su rani poduzetnici u svim zemljama Zapadnog Balkana i Sloveniji, iskazali sposobnost da tržištu ponude nove proizvode u vrijeme krize. Međutim, recesija je negativno utjecala na visoke tehnologije u poslovnim poduhvatima, što je imalo ujecaj i na sveukupnu inovativnost ovih privreda. Također, uslovi poduzetničkog okvira koji su važni za inovativnost poslovnih subjekata, bez obzira na krizu, ocijenjeni su kao nestimulirajući u zemljama Zapadnog Balkana i Sloveniji.

Prezentirani rezultati istraživanja zasnovani na GEM indikatorima za zemlje Zapadnog Balkana u velikom stepenu podupiru Koellinger-ovo i Thurik-ovo istraživanje (2009.) koje otkriva da je poduzetništvo vodeći pokazatelj faze poslovnog ciklusa. Oni, koristeći GEM podatke za OECD države, pokazuju pozitivne korelacije između inovativnih (i nastajućih) poduzetničkih aktivnosti baziranih na uočenim prilikama i stvarnog BDP ciklusa izmjenjenog dvije godine kasnije. Ovo pokazuje da poduzetništvo nije neovisno od ciklusa. Niti je poduzetništvo čisto pro-ciklički ili suprotno-ciklički fenomen, već se ponaša „preciklično“.

Svrha GEM istraživanja jeste da informiše naučnike, edukatore, kreatore politika i praktičare o učestalosti i prirodi poduzetništva unutar i među zemljama širom svijeta. Na ovakav način GEM može obezbijediti bolje razumijevanje poduzetništva i usmjeriti donošenje odluka koje će doprinijeti boljoj podršci i uslovima za razvoj poduzetništva i unapređenju inovativnosti i konkurentnosti zemalja Zapadnog Balkana.

LITERATURA

1. Baumol, W. (1990) "Entrepreneurship: Productive, unproductive and destructive", *Journal of Political Economy*, 98, 893-921.
2. Levie, J., E. Autio (2008) "A Theoretical Grounding and Test of the GEM Model", *Small Business Economics*, 31(3), 235-263.
3. Porter, M.E., Schwab K. (2008) "The Global Competitiveness Report 2008-2009", *World Economic Forum*, Geneva Switzerland.
4. Umihanić B., Tulumović R., Arifović M., Simić S. (2011.) „GEM BiH 2010: Poduzetništvom do novih radnih mjesta“, (znanstvena monografija) ISSN 1840 4871, COBISS BH-ID 17628422, Centar za razvoj poduzetništva, Harfograf, Tuzla.
5. Umihanić B., Tulumović R., Arifović M., Simić S., Spahić, E. (2010.) „Recesija reducirala poduzetničku aktivnost u BiH: GEM BiH 2009.“ (znanstvena monografija) ISSN 1840-4871, CIP 334.72:338(497.6)(047.1) COBISS BH-ID 17998854, Centar za razvoj poduzetništva Tuzla.
6. Umihanić B., Tulumović R., Omerović M., Simić S. (2012.) „GEM BiH 2011- Razviti i ojačati poduzetnički duh u Bosni i Hercegovini“, (znanstvena monografija) ISSN 1840 4871, COBISS BH-ID 17628422, Centar za razvoj poduzetništva, OFFSET, Tuzla.
7. Umihanić B., Tulumović R., Simić S., Arifović M., Čurković, B. (2009.) "Unaprijediti poduzetničko okruženje u BiH: GEM BiH 2008.", (znanstvena monografija) ISSN 1840-4871, Centar za razvoj poduzetništva Tuzla
8. Umihanić, B., (2010.), "Understanding the Recession Effect on Entrepreneurial Activity Focused on Innovation and Technology in South-East Europe Countries Using Global Entrepreneurship Monitor (GEM) Indicators", 3rd International Conference on Entrepreneurs, Innovation and Regional Development - ICEIRD 2010, May 27 - 29, 2010 Novi Sad, Serbia, ISBN 978-86-7892-250-3, CIP 005(082) 001.895(082), str. 746-754.
9. Umihanić, B., Isaković, S., Simić, S., Arifović, M. (2010.) „Ocjena okvira poduzetničkih uslova za razvoj poduzetništva u BiH u periodu recesije“, *Business Development Conference 2010, Conference proceedings / Business Development Conference 2010, Proceedings*, Novembar 2010, Zenica, ISSN 1840 - 4006, str. 463- 473.
10. Umihanić, B., Mujanović, M., Omerović, M. (2012.) „High Growth Entrepreneurship in Bosnia and Herzegovina - Importance, Current State and Perspectives“, 2012 REDETE Researching Economic Development and Entrepreneurship in Transitional Economies, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, oktobar 2012. [Objavljivanje Zbornika radova u toku]
11. Wennekers, S. & Thurik A.R. (1999) "Linking entrepreneurship and economic growth", *Small Business Economics* 13, nr. 1, 27-55.
12. Xavier R.S., Kelley D., Kew J., Herrington M., Vorderwulbecke A., (2013.) „GEM 2012 Global Report“, *Global Entrepreneurship Reserach Association (GERA)*.